

A magyarországi nyomdászattörténetírás kezdetei

A régi magyarországi nyomtatványokkal való szervezett foglalkozás, a magyarországi nyomdászat történetének alaposabb feltárása szükségszerűen vezetett nyomdászattörténetírásunk múltjának számbavételéhez. Ugyanis Fitz József,¹ Szele Béla² és *A magyar irodalomtörténet bibliográfiájának* első és második kötete³ együttvéve is meglehetősen kevés nyomdatörténettel foglalkozó 18. századi műre hívja fel figyelmünket.⁴ V. Kovács Sándor az első magyar nyomdatörténetnek Miller Jakab Ferdinánd egy 1788-ból való kéziratát tartja.⁵ Haiman György Németh János nyomdászattörténete (1818) c. cikkében⁶ Németh szerény előzményei közt — a biográfiák, bibliográfiák és könyvtárkatalógusok mellett — Bod Péter és Wallaszky Pál nyomdászattörténetet is tartalmazó köteteit, továbbá Miller Jakab Ferdinándnak a nagyváradi nyomdászatról megjelentetett munkáját említi meg.

18. századi műgyűjtőink és tudósaink levelezését, az egykorú nyomtatott és kéziratosa historia litterariákat, továbbá folyóiratokat olvasgatva azt figyelhetjük meg, hogy az 1750-es évek végétől kezdve egyre gyakoribb a nyomdatörténettel való foglalkozás, a szóban és írásban történő vitatkozás. A két leggyakrabban tárgyalt nyomtatvány: a Hess-féle *Chronica Hungarorum* és a Sylvester János által fordított *Újszövetség* sárvári kiadása, de az egyes nyomtatványok és nyomdák ismertetése mellett kifejezetten nyomdatörténeti tanulmányokkal is találkoztunk.

Új ismereteinket az alábbiakban csak annyiban tárgyaljuk, amennyiben azok valami módon korukban is nyilvánosságra jutottak, vagy legalábbis a kor

¹ Fitz József: *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedeleme története I.* Bp. 1959. 42—49.

² *Bibliográfia. A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében 1849-ig.* Összeáll.: Kovács Máté Bp. 1963. 675—685.

³ *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig.* Szerk. STOLL Béla, VARGA Imre, V. Kovács Sándor. Bp. 1972. 80—91. és KÓKAY György: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772—1849.* Bp. 1975. 182—188.

⁴ Az alábbi fejezetekben tárgyaljuk őket: II/2 és a II/9-ben említett 1786. évi nyomdajegyzék (Fitz). II/6, II/8 és a II/5/a-ban említett német nyelvű cikk a Zeitschrift von und für Ungernben (Szelle).

⁵ V. Kovács Sándor: *Az első magyar nyomdatörténet ismeretlen kézírata.* MKsz 1973, 332—348. A cikkben V. Kovács említi (332. l.) egy Weber Simon Péter által készített nyomdatörténeti összeállítást (*Typographia* 1783.). Az a gyanúnk, hogy itt legfeljebb Weber betűmintakönyvről lehet szó, amely 1783-ban induló nyomdaja betűkészletét tette közzé: *Specimen typorum neoerectae typographiae Simonis Petri Weber* címen Pozsonyban. E műnek Weber által használt példánya (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 091/448) a kinyomtatott betűkészlet után a nyomdai díszek felragasztását is tartalmazza.

⁶ MKsz 1977, 243—255.

szakemberei számon tartották őket. Időben csak az 1800-as évek első évtizedéig megyünk el. Mellőzzük a magánlevelek azon adatait, amelyek inkább csak elképzelések, mint a valóságnak megfelelő tények voltak.

Az áttekinthetőség érdekében két fejezetben tárgyaljuk anyagunkat. Az elsőben a nyomdászattörténeti fejezeteket is tartalmazó historia litterariákat vesszük szemügyre. Megemlékezünk e fejezetben a nyomdászattörténeti forrásként használt biográfiai gyűjteményekről, katalógusokról és bibliográfiákról. A nyomtatványok előszavaiban található, sokszor nagyon fontos adatoktól ezúttal eltekintünk. Második fejezetünk az általunk ismert önálló nyomdászattörténetekről és nyomdászattörténeti cikkekről ad számot.

* * *

I. Nyomdászattörténetek — nem önállóan

I. Bél Mátyás szerepe

Gyakori a hivatkozás Bél Mátyás *Notitiáinak* megjelent és kéziratot kötetekre.⁷ Több nyomdatörténet-szerzőnk nemcsak a közvetlen hivatkozások révén kapcsolódik a 18. századi szellemi életünk arculatára oly nagy hatást gyakorló Bélhez, hanem a főként általa megindított honismereti mozgalomból szervesen nő ki egész tudományos tevékenysége, így a haza múltjának jobb megismerését szolgáló historia litteraria művelése, s ezen belül a nyomdászattörténettel való foglalkozás is. E hatás — sőt a pietista körökkel való közvetlen kapcsolat — még jezsuita tudósainknál is kimutatható.

2. Árvay Mihály (1735)

Jezsuita szerzőnk 1735-ben Kassán megjelent *Res litteraria Hungariae c.* műve érthetően nagy ellenhatást váltott ki protestáns körökben. A kis kötetben a gimnáziumokat és híresebb könyvtárakat tárgyaló fejezetek után a *Typographiae inductae c.* rész⁸ következik, s a híres (katolikus) magyarok felsorolásával zárul. A magyarországi nyomdászattörténetírás katalizátorául az alábbi pár sor szolgált:

„Nova ergo ista, (scilicet ars typographica) primum in Germania reperta, deinde per Europam fere omnem vulgata, tandem in Ungariam delata est sub finem sexti et decimi saeculi aut initium sequentis, haereticorum forte opera, qui ut plures errorum suorum fibros commodius in populum spargerent, hac arte utebantur.”

A későbbiekben általában még a protestánsok sem a „tévedések” kitételre reagáltak, hanem a könyvnyomtatás magyarországi megjelenését csak a 16. század végére vagy a 17. század elejére helyezés miatt.

Árvay röviden, a rendszeresség igénye nélkül foglalkozik a nyomdákkal. Először a nagyszombattal (a 17. század elejétől számítja) és a kassaival.

⁷ Nyomtatásban: *Notitia Hungariae novae historico-geographica I—IV.* Bécs 1735—1742. A felvidéki megyék anyagával. A többi rész kéziratban maradt.

⁸ 29—33. l.

Megemlíti, hogy 1716-ban Szentiványi László költségén került át a bártfai nyomda Kassára. Pozsonyban a harmadik nyomdát néhány éve állította fel Royer, Győrött 1728-ban kezdődött a nyomtatás. Szól még a budai, debreceni és a löcei nyomdákról.

3. Wallaszky Pál (1769, 1785)

Wallaszky Pál *Tentamen historiae litterarum sub rege gloriosissimo Matthia Corvino de Hunyad in Hungaria* c. művében⁹ az utolsó (hatodik) fejezet címe: *De bibliothecis, cum appendice de typographia*.¹⁰ Szerzőnk a mű címének megfelelően foglalkozik a budai ősnomdával, lapalji jegyzetben azonban felsorolja az általa ismert 16. és 17. századi nyomdahelyeket, s utána az alábbi óhajának ad kifejezést: „Utinam vero quispiam operam earum illustrandarum is se sumeret!” Ennek részben ő maga is eleget tett 1785-ben, majd 1808-ban bővített változatban is megjelent *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria ab initiis regni ad nostra usque tempora delineatus* c. művében.¹¹ Századonként néhány lapon megbízhatóan ír nyomdákról és kiadókról, sőt a papírmalmokról és a folyóiratokról is. Módszerében az erre az időre immár hagyományossá vált beosztást követve értékes adatokat közöl az iskolarendszerről, könyvtárakról és a magyarországi tudós társaság létrehozására tett erőfeszítésekről. Természetesen tud arról, hogy mások is próbálkoznak nyomdászattörténeti összeállításokkal. A 17. századi nyomdákról szólva olvasóit tudósítja Fejérvári Károly munkálatairól.¹² Wallaszky *Tentamen*-je óhajával, *Conspectusa* pedig példájával a magyar nyomdászattörténet megírásának ösztönzőjévé vált.

4. Benkő József Erdély nyomdászattörténetéről (1778)

Benkő József Erdélyről szóló könyvének¹³ bennünket érdeklő fejezetei: *De re litteraria in Transsilvania. De typographeis Transsilvanicis. De eruditibus Transsilvaniae*. A nyomdászatról szólót ismertetjük.¹⁴

A jelen nyomdái: Katolikusok — Kolozsvárott az egyetemé, Csiksomlyón a ferenceseké. Reformátusok — Kolozsvár és Nagyenyed. Evangélikusok — Brassó és Szeben. Görög-katolikusok — Balázsfalva.

A régebbi nyomdák esetében a nyomda sorsáról és a nyomdászokról is beszél. A nyomtatványok szétszórta találhatóak meg a műben, különösen a *De eruditibus Transsilvaniae* c. fejezetben.

Brassóban 1534-től nyomtatott a híres Johannes Honterus.

Kolozsvárott a Heltai — Hoffgreff nyomdával kezdődött a nyomtatás. Híres az 1551. évi *Biblia*.¹⁵ Hoffgreff, Heltai, Heltainé, az ifjabb Heltai Gáspár, majd faktorok vezették a

⁹ Lipsiae 1769.

¹⁰ Az appendix: 96—98. l.

¹¹ I. kiadás: Posonii et Lipsiae 1785. 2. kiadás: Budae 1808. Az első kiadásban: 101—104. l. a 15. századi nyomdászatról és kiadókról, 141—143. l. a 16. századról, 205. l. a 17. századról, 261—265. l. a 18. századról.

¹² 205. l. L. a II/4. fejezetünkben.

¹³ BENKŐ, Josephus: *Transsilvania sive magnus Transsilvaniae principatus I—II*. Vindobonae 1778.

¹⁴ Pars I. tom. 2. cap. XVIII—XX. pp. 244—532. A nyomdászatról: pp. 322—329. Adataihoz általában nem fűzünk megjegyzéseket, azok (két, valószínű sajtóhibát leszámítva) ma is helytállóak, pontosak.

¹⁵ Vö. RMNy 90—92.

műhelyt: Makai János és Válaszuti (Szilvási) András. Utoljára 1660 körül működött a nyomda (Matthias Ravius); a betűk elkoptak és széttöredeztek. 1696-ban állítottak fel az unitáriusok új nyomdát. Lengyel András és Liszkai Mihály neve szerepel a nyomtatványokon. 1716-ig működött ez a nyomda.

Váradon Szenci Kertész Mihály (helyesen Ábrahám) a 16. (helyesen 17.) század közepén holland típusokkal szép és hasznos könyveket nyomtatott. Különösen szép a Kolozsvárra menekülés után befejezett Biblia.¹⁶ Kolozsvárról Szebenbe került e nyomda. 1670 körül meghalt Szenci Kertész, a református egyház a nyomda megmaradt részét ekkor visszavittette Kolozsvárra. Faktorok: 1670-től Veresegyházi Szentyel Mihály, 1684-től Németi Mihály, 1689-től Veresegyházi István. 1694-ben Tótfalusi Kis Miklós újította fel a nyomdát. Tótfalusi külföldi és hazai működését is ismerteti Benkő, Bod Péter Erdélyi Feniksét idézve. 1703-tól Telegdi Sámuel a faktor, 1730-tól Szatmári Pap Sándor, majd Pataki Mihály. 1753-tól Páldi István, a jelenben (1778) Pataki Sámuel a kurátor.

Gyulafejevárott Raphael Hoffhalter 1567-ben királyi nyomdásznak mondta magát. Halála után az inspektorok: Csázmai István (1568), majd Wagner Gergely. 1572-ben Báthori István elvette az unitáriusoktól a nyomdát s azt a reformátusoknak adta. 1620-ban Bethlen Gábor alapított díszes nyomdát. Faktori: Meszlény Márton és Válaszuti András (1624), Jakob Efmurd (1632), Major Márton 1642 és 1656 között vagy még tovább is. A nyomda 1658-ban pusztult el a tűzvészben. A románoknak is volt egykor itt nyomdájuk. A század közepén fejedelmi parancsra nyomtattak a pápa vezetésével. Legfeljebb 1675-ig létezett.

5. Simonchicz Ince (1784)

1784-ben Nagyváradon jelent meg Simonchicz Ince piarista *Dissertatio de ortu et progressu litterarum in Hungaria* c. műve. Bevezetőjét Miller Jakab Ferdinánd írta. Simonchicz a mű ajánlásában Miller 1783. április 19-én írt leveléből idéz:

„Postremis meis ad Te litteris pollicitus quidem sum, me libellos Tuos ocius transmissurum. Sed praeter unum de Re Litteraria Hungariae, quod omni, quo par sum, cum gratiarum actione Tibi reddo, haec hactenus perlegere non potui. Istud vero tam studiose a me lectum, et relectum scias, velim, ut (sine fuco loquor) hoc in genere simile vix haberi putem. Paucis multa dixisti, et progressum litterarum in patria adcuratissima quadam serie, interspersis multae lectionis, et eruditionis Tuae documentis, usque nostram aetatem egregie deduxisti, quod sane hactenus nemo praestitit.”¹⁷

A könnyen áttekinthető, jól megszerkesztett mű második része: *De litterarum et studiorum adiumentis*. Ennek hét fejezete közül most csak a harmadik érdekes számunkra: *De typographia Hungarorum*, amely rövid általános bevezetés után századonként tárgyalja a magyarországi nyomdászat történetét.¹⁸

A 15. századból részletesen elemzi a Hess-nyomdát, Wallaszky Tentamenje alapján. Az egyéb 15. századi nyomtatványokra vonatkozó véleményét nevének említésével idézi Miller Prima lineamenta c. alább ismertetendő művében.¹⁹

16. századi mondandójának középpontjában a sárvár-újszigeti nyomda és annak Újszövetség-kiadása áll. Előtte azonban cáfolja Wallaszky azon adatát, hogy Verbőczy *Tripartitum*-át 1518-ban Budán kiadták,²⁰ mégpedig az *Anzeigen* általunk alább ismerte-

¹⁶ RMK I 970.

¹⁷ Simonchicz 1783. március 14-én küldte át Nagykarolyból ezt a művét Millernek. A levél eredetije: OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 781/1. ff. 14—15.

¹⁸ 72—85. l.

¹⁹ Vö. V. Kovács *i. m.* 346.

²⁰ Wallaszky ezt a *De Stephano Werböczyo ... dissertatio historico-politica* (Lipsiae 1769.) c. művében állítja. p. 77.

tendő nyomdászattörténetéből. Leírja a Nádasdy-Kanizsai címert, értelmezi annak 1527-es évszámát. Közli a híres disztichonok négy első sorát. Ír a két Johannes Sylvester-ről.²¹

A 17. századból jobbára csak nyomdahelyfelsorolást ad, majd néhány nyomtatvány címét. A 17. századi nyomdák közé került a 18. századi pozsonyi Royeré és a győri Streibigé.²²

Millerrel egyébként valami vitája lehetett. „Nam... existimamus artem hanc primum ab adversariis catholicorum revectum fuisse ad nos, et clam exercitam, quo celerius plures in publicum spargerentur libelli, quibus rudes ad novam suam doctrinam amplectendam facilius persuaderent.” „Revectam esse dico, ut non recedam a Propositione IV., quam ex Historia Litteraria Hungariae hoc anno exposuit Cl. Miller, Doctor Historiarum Magna-Varadiensis, cuius amicitia exposcit, ut declarem me ipsi non adversari.” Mindezt két okból idéztük ilyen részletesen. Egyrészt Simonchicz megnevezi Miller előadásainak a témáját, amelyből annak kézírata kinőtt. Miller Prima lineamentája kezdetén erről így ír: „... si ea, quae Auditoribus summam pro temporis compendio hac de quaestione in collegiis meis historicis proponere consuevi, prolixiori sermone iucundum inter otium connotavero, ac in chartam coniecero.” Másrészt érthetővé teszi számunkra a Miller által ugyanott említett 1783. évi Nagyváradon szóban és írásban lezajlott vitát (litteraria illa concertatio).

A 18. századból, hogy műve ígért rövidségét megtarthassa, ismét csak egy nyomdát emel ki, mégpedig a helyit, azaz a nagykarolyit.²³ Tételszerűen felsorol 12 nyomtatványt az 1758–1784 közötti időszakról,²⁴ majd Szathmárnémeti Pap István nyomdászról ír. Dobai Székely Sámuel szerint ugyanis e nyomdász, debreceni papgár, a kollégium seniora volt, mielőtt belga egyetemre ment, s egyike volt a haza legműveltebb fiainak. Az adatot az *Anzeigen* közölte 1776-ban.²⁵ Simonchicz kérdezősködött a nyomdászárról, annak régi ismerősei körében. Sokan azt állították, hogy idióta volt. Ha nem igaz, örüljünk, mint ahogy örültek Manutiusnak.²⁶ „Si verum? Videant quomodo eruditi, quid credant? ne fidem amittant.”

²¹ Leírása alapjául Kriebel János cikke szolgált. Innen származik a címer téves évszáma is. A helyes évszám: 1537. Vö. a II/3. fejezettel.

²² A pozsonyi Royer-nyomda 1718-tól, a győri Streibig pedig csak 1727-től létezett. Besztercebánya, Alsólivda, Óvár és Sicz viszont a 17. században már nem volt nyomdahely. A felsorolás többi városa: Nagyszombat, Kassa, Eperjes, Debrecen, Lőcse, Sárospatak, Zsolna, Puchó, Csepreg, Somorja, Trencsén, Nagyvárad, Bártfa stb. A mutatványba felsorolt nyomtatványok: RMK I 878, II. 518, 536. A többi adata nyilvánvalóan téves: 1606. Sárospatakinai prodiit *Exemplar reconciliationis cum Hung.* 1653-ban jelent meg. RMK II 791. Az *Anzeigen*ben (1775, 219.) szereplő tétel elejének külön tételként való olvasata. — 1610. Solnae *Consilia henotica circa unionem ecclesiae* per Io. Dada. Helyesen: 1707. RMK II 2314. Az *Anzeigen*ben (1775, 219.) az évszám és a nyomdász neve (W. Kauder) is helyes. — 1610. Puchovii Vidi *Kalendarium* per Joan. Crastina. Az 1710-es évekbeli puchói nyomtatványokon szereplő nyomdász: Daniel Crastina. — 1612. Tsepregini et Kereszturini Nicol. Pozsaházy *Commentarius de coena Domini*. Az *Anzeigen* (1775, 218.) szerint a szerző Nicolaus Gönczi alias Palhazi. Az 1612-es évszám az előszóból van, a nyomtatvány 1613-ban készült. RMK I 441. — 1625. Óvarini Georg. Balog *Cornelius Nepos et Epistolae Ciceronis Hung.* Itt is az *Anzeigen* adatainak (1775, 218.) rossz értelmezéséről van szó. Oedenburgból lett Óvár. Az 1625-ös évszám pedig Lackner Kristóf művére vonatkozik. Balog György művei Lőcsén jelentek meg: RMK I 1458, 1633. — 1630. Samariae *Agenda Ecclesiastica*. Így szerepel az *Anzeigen*ben is (1775, 219.). Vö. a 82. sz. jegyzettel.

²³ „... illam (sc. typographiam) vero, quae in ea Urbe, in qua vitam vivo, ob oculos est, non possum non memorare”.

²⁴ Közülük Petrik bibliográfiájában és az időközben megjelent kiegészítő kötetekben (PETRIK Géza: *Magyarország bibliográfiája, 1712–1860*. I–IV. Bp. 1882–1892. V. köt. Az 1712–1800 közt megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok. Közread. az OSZK. Bp. 1971. VI. köt. Nyomda- és kiadástörténeti mutató. Közread. az OSZK. Bp. 1972.) ismeretlen: BETSKY, Ladislaus: *Panegyris*. Magyarul. Évet nem ad Simonchicz (valószínű 1781!). VÉCSEI István *Magyar geográfiájánál* az 1775-ös évszám valószínű elírás, 1757-ben megjelent kiadása ismert (Petrik III 783.).

²⁵ 1776. 87. l.

²⁶ A híres Aldus Manutius velencei nyomdászárról van szó.

Az appendix papírtörténet néhány sorban. Két papírmalmot említ meg. Szerinte az első Spiekenberg Sámuelé volt a Lőcse melletti Teplicskán, 1613-ban.²⁷ Szól még a Gömör megyei Dobsa város papírmalmáról.

A fentebbi példákon bemutattuk, hogy a historia litterariákban a nyomdászattörténet a 18. század utolsó negyedében már önálló fejezetként szerepelt. A példákat tovább is sorolhattuk volna. A század legvégén megjelent, Belnay György által összeállított kötet is hasonló módon, századonként tárgyalja a hazai nyomdák történetét, ír a kiadókról és a papírmalmokról.²⁸ Természetesen ennek megfelelően a bölcséleti előadásokon az előadó professzorok külön foglalkoztak e témával.

6. Biográfiák, katalógusok, bibliográfiák

a) Biográfiai gyűjtemények nyomdászattörténeti adatai

18. századi életrajz-gyűjteményeink szempontunkból nemcsak a nyomdász-szerzők esetében fontosak, hanem az egyes írók műveinek a felsorolási nyersanyagai a nyomdászattörténeti összeállításoknak, sőt azok lapalji jegyzetben többször foglalkoznak egy-egy nyomda történetével is. E művek adatgyűjtésében szinte az egész tudós magyar világ részt vett. A magánlevelek tanúsága szerint papok, tanárok, orvosok, főurak, nemesek és polgárok az 1760-as évektől kezdve már felekezeti elfogultságokon felülemelkedve gyűjtötték a múltra vonatkozó adatokat, s azt készségesen hocsátották egymás rendelkezésére. Néha talán kissé dilettáns módon számoltak be egymásnak észrevételeikről, feltételezéseikről: de a levél-láncolatban mindig akadt olyan példányhoz is hozzáférő vagy esetleg „csak” tudós személy, aki a kalandos elképzeléseket helyesbítette. E levelezés feltáratlansága miatt a szakirodalomban gyakran akadunk egymástól függetlennek tűnő tévedésekre vagy egyszerű feltételezésekre.

A Czvittinger Dávid kísérletével kezdődő művek jó összefoglalását adja Tarnai Andor *A magyar irodalom történetének* második és harmadik kötetében.²⁹ Nyomtatásban megjelent és kéziratos másolatokban terjesztett művek mellett különösen figyelemre méltó, hogy nagyon sok a megjelent művek mellé helyezett kéziratos kiegészítés, sőt néhány esetben az adatgyűjtés módszere és rendezése is rekonstruálható a fennmaradt leveleskönyvekből.

b) Katalógusok

Az általunk tárgyalt időszakban már híres hungarika-gyűjtemények katalógusai is megjelentek, mások csak kéziratban terjedtek. Főleg az alábbiakat idézik gyakran nyomdászattörténeteink: Széchényi Ferenc magyar könyvtárát,³⁰ az Egyetemi Könyvtár ritka könyveit tartalmazót,³¹ Teleki Sámuelét³² és Cornides Dánielét.³³

²⁷ Simonchicz forrása: WAGNER, Carolus: *Analecta Scepusii*, Pars II. (Viennae 1774.) p. 22.

²⁸ BELNAY, Georgius: *Historia literarum bonarumque artium in Hungaria e probatissimis scriptoribus synoptice deducta*. Viennae—Posonii—Cassoviae—Pestini 1799.

²⁹ *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp. 1964. 458—471. 3. *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*. Szerk. PÁNDI Pál. Bp. 1965. 80—87.

³⁰ *Catalogus Bibliothecae Hungaricae Francisci Comitis Széchényi 1—2 et index, Suppl. 1—2 et index*. Sopronii—Pestini—Posonii 1799—1807.

c) Bibliográfiák

A bibliográfiai adatgyűjtés számos fennmaradt emléke biográfiai művek összeállításának a nyersanyagául szolgált, természetesen íronként felsorolva az összes ismert művet s azok kiadásait. Önálló, a biográfiától elszakadt bibliográfiát először Sándor István jelentetett meg. *Sokféle* címet viselő sorozatának harmadik kötetében a 16. századból 105 művet sorolt fel 1793-ban, majd *Magyar könyvházában* mintegy 3500-at 1800 előttről, az időrendet követve.³⁴ Forrásaink idézik még a bécsi cenzúrahivatal által kiadott *Index librorum prohibitorumot*.³⁵

II. Nyomdászattörténetek és nyomdajegyzékek — önállóan

1. Major Pál kézirata

Egyik legnevesebb hungarika-gyűjtőnk, Dobai Székely Sámuel 1767. június 16-án Cornides Dánielhez írt levele szerint tulajdonában volt az alábbi mű: „*De typographiis et tythothesis in Hungaria et Transilvania collectanea. Nota. Auctor huius erat Paulus Major prius Berzetiensis exposit Csetnekiensis.*”³⁶ Néhány évvel később Dobai Klimó György pécsi püspöknek ajánlotta fel egyéb kéziratokkal együtt ezt is. Klimónak ez már a második nagyobb vásárlása lett volna Dobaitól, ha megvalósul.³⁷ Sajnos nem így történt, a kézirat valószínű Dobainál maradt. Halála után tékájának jelentős része Jankovich Miklóshoz, majd onnan az Országos Széchényi Könyvtárba jutott, ám ennek a kéziratnak sem ott, sem másutt nem sikerült a nyomára akadnunk. Csupán Jankovich egyik kéziratában találtunk Major Pál könyvészeti érdeklődését bizonyító adatot.³⁸

³¹ PRAY, Georgius: *Index rariorum librorum Bibliothecae Universitatis Regiae Budensis* 1—2. Budae 1780—1781.

³² *Bibliotheca Samuelis Teleki de Szék 1—4.* Viennae 1796—1819.

³³ *Bibliotheca Hungarica sive Catalogus scriptorum de rebus omnis veneris Hungariae.* (Ed. Carolus KOPPI.) Pestini 1792.

³⁴ SÁNDOR ISTVÁN: *Magyar könyvesház.* Győr 1803.

³⁵ Az *Index librorum prohibitorumot* a revizorok (a már kinyomtatott, főleg külföldről hozott könyvek vizsgálói) és a cenzorok (a kinyomtatandó kéziratok előzetes vizsgálói) egyaránt használták. Az újranyomást sokszor épp e jegyzékek alapján tiltották meg.

³⁶ Evangélikus Országos Levéltár, Arch. Gen. Eccl. V. 36/3. ff. 83—86. A kézirat a felsorolásban a 13. — Major Pál (1711—1758) evangélikus lelkész életét többek közt leírta KAPRINAI István is: *Vita Pauli Major praedicatoris Csetnekiensis, qui rem numismaticam illustrare moliebat* címen. (Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kaprinai-gyűjtemény, B/quart. tom. 43. pp. 96—100. A források (így Szinnyei is VIII, 388.) megemlékeznek arról, hogy Wittenbergben könyvtáros is volt.

³⁷ 1770-ben Dobai híres oklevélgyűjteményét, két Mátyás-kori formuláskönyvét, néhány nyomtatványt és érmet adott el Klimónak. A nyomtatványok és érmek kivételével ma a pécsi székesegyház kincsei között őrzik őket.

³⁸ Valószínű fentebbi művével kapcsolatos az OSZK Fol. Lat. 10. jelzetű kötete Jankovich Miklós kézírásával: „*Magyar-Könyvház, id est: Bibliotheca universalis librorum hungarica lingua editorum quam adornare coepit Paullus Major V. D. juxta Conf. Evangel. Minister 1748.*” E kézirat egy 1793-ban írt catalogus librorum, Jankovich is így nevezi a végén.

2. Bod Péter Erdélyi Feniks-e (1767)

A magyarországi nyomdászattörténetírás első önálló, ismert alkotása az *Erdélyi Feniks* (Szeben 1767.) c. kiadvány, amely Pápai Pariz Ferencnek Tótfalusi Kis Miklós emlékére írt 78 négysoros strófáját tartalmazza, Bod Péter értékes jegyzeteivel. A vers kezdete (és így a magyarázatok is) a magyar nyomdászat általános történetét is tárgyalja, s ezt lapalji jegyzetekben egészíti ki Bod, többnyire megbízható adatokkal.³⁹

3. Kriebel János cikksorozata az *Anzeigenben* (1774–1775)

Szinte minden 18. századvégi magyar nyomdászattörténeti mű ismerte az *Allergnädigst-Privilegirte Anzeigen* 11 folytatásból álló sorozatát, amely *Versuch einer kurzen Geschichte der Buchdruckerey in dem Königreiche Hungern* címen jelent meg, a szerző megnevezése nélkül.⁴⁰ A címet a folyóirat minden folytatás előtt megismétli, jelölve azt is, hogy folytatásról van szó. Miller Jakab Ferdinánd *Prima lineamenti*ájában nemcsak a Hess-nyomdával kapcsolatban idézi, hanem a 17. századi nyomdatörténetre kíváncsi olvasóit Bod és Wallaszky mellett ide utasítja. Kriebelt szerzőként nevezi meg Johann Samuel Klein *Nachrichten*-jének második és harmadik kötetében.⁴¹ Az utóbbi helyen egy teljes magyar nyomdászattörténet megírását sürgeti.

„Es wäre zu wünschen, dass sich jemand über die Arbeit machte und eine vollständige Geschichte aller Buchdruckereyen und Lebensbeschreibung der Buchdrucker des Königreichs Ungarn herausgäbe, samst der Anzeige aller in derselben vom Anfänge an herausgekommen Schriften: so würde auch dadurch die vaterländische Literaturgeschichte einen merklichen Zuwachs und zugleich Berichtigung erhalten. Einen Versuch machte in einigen Fortsetzungen Johann Kriebel, einst ältester deutscher Prediger zu Epperjes, der in den privilegirten kaiser-königlichen Wiener Anzeigen befindlich ist, und zu einen Leitfaden zur Bearbeitung eines grössen Werkes dienen kann. Siehe IV. und V. Jahrgang.”

Ribay György alább tárgyalandó műve szintén megnevezi a szerzőt. Kovachich Márton György 1808-ban írt *Conspectus historico-statisticus typographiarum* c. művében szintén említi e művet, a szerzőt azonban nem nevezi meg.⁴²

Kriebel János kísérlete módszertanilag a század legjobb műve a hazai nyomdászattörténetírás területén. Ezért az alábbiakban alaposabban is szemügyre vesszük.⁴³

³⁹ Vö. HAIMAN György: *Bod Péter és a magyar nyomdászat*. Bp. 1975. — Bod szerint a Sylvester-féle Újszövetség Szegeden jelent meg. Nagyon érdekes, hogy az 1760-as évek magánleveleiben az országnak szinte minden területére próbálták elhelyezni e nyomdát. Debrecen környékére, Erdélybe és a Nyugat-Dunántúl több helyére is.

⁴⁰ 1774: 265–269, 281–285, 292–293, 350–352, 357–358. 1775: 81–85, 162–164, 173–175, 217–219, 225–229, 273–276. Az utolsó rész után K. monogrammal.

⁴¹ KLEIN, Johann Samuel: *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinden des Königreichs Ungarn* 1–2. Leipzig–Ofen 1789. 3. Hrg. Andreas FABÓ. Bp. 1873. Az idézett helyek: 2. köt. 268. 1. és 3. köt. 60. l.

⁴² Egyszer azonban, bár anonymus-ról beszél, Fejérvári Károlyt gyanítja a cikk mögött. OSZK Kézirattár, Fol. Lat. 107. f. 17.

⁴³ Tartalmi ismertetőkben minden nyomdászattörténeti adatot közlünk. Terjedelmi okok miatt a nyomtatványokról csak RMNy, ill. RMK számot adunk. Lehetőség szerint tartjuk magunkat az eredetihez abban a tekintetben, hogy Kriebel lapalji jegyzeteit mi is oda helyezzük. Ugyanott helyesbítjük a téves adatokat. A nyomdászattörténet szempontjából érdektelen részeket elhagyjuk. Az *Anzeigen* megfelelő lapszámára külön nem hivatkozunk, a közölt folytatás-számból és a már megadott lelőhelyből az kiszámítható.

A cím utalás Wallaszky fentebb már idézett óhajára, hogy bárcsak valaki megírná a magyar nyomdászat történetét. Kriebel szerényen megjegyzi: „Wir denken diesen Wunsch, wie wir hievon jetzt nur eine kleine Probe geben, zu einer andern Zeit, mit möglichster Vollständigkeit zu erfüllen.”⁴⁴

A mű kezdetén a nyomdák fölötté szükséges voltáról elmélkedik szerzőnk. Ehhez az alapötletet a lakóhelyén, Eperjesen megnyílt könyvnyomda első terméke adta.⁴⁵ Egy ország nyomdászat története szorosan összefügg literatúrájának a történetével, amint ezt európai példákkal bizonyítja. A legújabb példa a Trattnerék bécsi működése, amely nemcsak Bécsnek, de a környező területeknek is nagy hasznára van.

Szerzőnk a jövődől felvirágzás érdekében szeretett hazája, Magyarország nyomdászat történetének a megírására tesz pártatlan kísérletet, amely sajátosan még mindig Jakob Friedrich Reimmann magyarokat megbélyegző kötetére⁴⁶ szánt válasz, a nyomdászat területén. Büszke magyar öntudattal említi fel egybek közt Czvittinger,⁴⁷ Rotarides,⁴⁸ Kaprinai⁴⁹ és a rövidesen megjelenő Horányi nyomán a híres magyarokat,⁵⁰ azok képességeit. Akad a nyomdászat történetírás területén is híres ember a magyarok között. A cipser Paul Pater 1710-ben jelentette meg Lipcsében Friedrich Gleditschnél *Dissertatio de Germaniae miraculo optimo maximo, typis litterarum, earumque differentiis, qua simul artis typographicae universam rationem explicat* c. művét.⁵¹ A negyedréte alakú, szép kiadvány a latin és a német nyomtatott betű történetét tárgyalja, de érinti a görög és a keleti nyelvek típusait is. Mivel tudomásunk szerint a magyar szakirodalom még e kötetel sem foglalkozott, alább az *Anzeigenben* is felsorolt fejezetcímeket figyelemfelhívásul közöljük.⁵²

A könyvnyomtatás feltalálásáról Paul Pater e műve mellett J. D. Schöpflin⁵³ és G. Meermann⁵⁴ művei alapján ír. Külön említi, hogy e művészetet 1471-ben Sixtus „Argentiniensis”, a tudós tipográfus vitte Nápolyba, majd néhány híres nyomdászt sorol fel. Aldus Manutius 1500 körül már görög és héber könyveket nyomtatott, a Stephanok Párizsban, a Frobeniusok Baselen váltak híressé.

Áttérve a 15. századi magyar eseményekre hangja ismét büszkévé válik. A korabeli folytonos háborúskodások hátráltatása ellenére is, az ország fővárosában európai viszonylatban is nagyon korai nyomda működött. Ez a tudósok közt ismeretes, hangsúlyozza cikkünk szerzője, utalva a Mátyás király könyvtáráról szóló szakirodalomra, annak túlzó adatait azonban elveti.

⁴⁴ Tudomásunk szerint a teljesebb változat nem készült el.

⁴⁵ A nyomtatvány címe: *Astmundus, cruenta lethi hostia et victoria; acta per nobiles ac ingenuos Oratoriae et Poeseos, Facultatis Archiepiscopalis Gymnasii Eperjessensis alumnos. Die — Mensis — Eperjesini, Ferd. Joan. Rädltitz, Civitatis Typographus. MDCCLXXIV.* Még azt is megjegyzi az evangélikus Kriebel, hogy a jezsuiták színjátzását tetszéssel fogadják Eperjesen. — A nyomtatvány Petrik bibliográfiájában és annak kiegészítéseiben ismeretlen, sőt az eperjesi nyomdától eddig csak 1775-től kezdve ismerünk nyomtatványokat.

⁴⁶ *Versuch einer Einleitung in die historiam litterariam insgemein.* Halle 1708.

⁴⁷ CZVITTINGER, David: *Specimen Hungariae literatae.* Francofurti et Lipsiae 1711.

⁴⁸ ROTARIDES, Michael: *Historiae hungaricae literariae antiqui, medii atque recentioris aevi lineamenta.* Altonaviae et Sergestae 1745.

⁴⁹ KAPRINAI, Stephanus: *Hungarica diplomatica . . . 1—2.* Vindobonae 1767.

⁵⁰ Pl. a festők közül Dürert, Kupeczkyt, Mányokit.

⁵¹ RMK III 4727.

⁵² Caput I. Quae causa scribendi? de etymo, autore, loco et tempore inventionis typorum. Caput II. De prisca et nova typorum materia et forma, praeparatione, atramento, prelo et charta typica. Caput III. De differentia typorum, et varia eorum appellatione. Caput IV. De libris primum editis. Caput V. De viris litterarum et typis gloria claris. Caput VI. De sumptibus in rem typographicam et fructu hinc redundante. Coronidis loco, quaestiones miscellaneae huc pertinentes, proponuntur et resolvuntur.

⁵³ SCHOEFFLIN, Johann Daniel: *Vindiciae typographicae — (Documenta typographica-rum originum ex Argentinensibus tabulariis et bibliothecis nunc primum edita).* Argentorati 1760.

⁵⁴ MEERMANN, Gerardus: *Conspectus originum typographicarum + Origines typographicae II.* Hagae Comit. 1761—1765.

Hogy Hess 1470 körül jött Magyarországra, a közben beszerzett Wallaszky alapján 1472-re módosította.

Kriebel példányok alapján tárgyalja az egyes nyomtatványokat, s értékelt is. Először, meglehetősen hosszan a *Chronica Hungarorum*-ról és az annak kapcsán felmerülő problémákról szól. Hess nyomtatványát azon példány alapján ismerteti, amely a nemrég elhunyt Dessewffy Tamás tulajdonában volt.⁵⁵ Pontos típusmegjelölést ad, magyarázza az előzót és a kolofont, leírja a példány egyedi sajátosságait. Utal arra, hogy ezt a példányt írta le, közlési szándékkal, Kaprinai István. Az ugyanebben a kötetben szereplő másik mű, a szintén 1473-ban, de hely nélkül és más típussal megjelent Julius Caesar Kriebel szerint valószínűleg szintén Budán jelent meg. Érvei: a széles margók, a papír minősége, a mindkét nyomtatványban azonos kéztől származó egykorú bejegyzések. Eddig nem sikerült a budai ősnymodáról mást megtudnia. Reméli, hogy tudós barátai kiegészítik majd. Bél Mátyás még ezt sem említette híres művében.

Hogy Budán kívül nyomtattak-e az országban Mátyás uralkodása idején, arról sem tud semmi biztosat. A következő folytatásban mégis feltételezésekbe bocsátkozik. Vitéz János személyével kapcsolatban a pozsonyi és a budai egyetemeket említi. Véleménye: e nagy személyiség hatását figyelembe véve lehetséges, hogy Pozsonyban is nyomtattak ebben az időben, ám semmit nem említ Bél Mátyás erről alapos monográfiájában.

A negyedik folytatás újra a budai ősnymoda kérdését boncolgatja. Kriebel ugyanis egyik barátjától értékes anyagot, közte Wallaszky *Tentamenjét* kapta meg. Idézi is annak Hessre vonatkozó adatait. Az ott említett két példány mellé tehát ő egy harmadikat ismertetett. Majd összeveti véleményét Wallaszkyéval. Megegyeznek abban, hogy a budai az egyetlen ősnymoda Magyarországon, de Wallaszky a *Chronica*-t e nyomda egyetlen termékének tartja, amiben ő más véleményen van. A további alapos kutatás majd bizonyít. Röviden kitér arra is, hogy 1735-ben Kassán megjelent mű a 16. század végére, 17. század elejére tette a magyarországi nyomdászat kezdetét.⁵⁶ Nem a cáfolatát adja, arra nincs szükség, hanem néhány keresetlen szóval annak felekezeti elfogultságát ostromozza, idézve a katolikus Kaprinai véleményét is: „Herr P. Kaprinay sagte einmal bey uns von seiner Schreibart: rus olet; und wir geben gerne Beyfall.”⁵⁷

Mátyás király uralmának vége felé a irodalom művelése hazánkban egyre inkább visszaesett, híres tudósok távoztak el az országból, úgyhogy 1488-ban Turóczinak krónikáját külföldön kellett kinyomtattatnia. Ebből valószínű, hogy már Mátyás életében megszűnt a budai nyomda. Mátyás halála után a virágzó irodalom is a gyászos vég felé közeledett. A híres budai könyvtár egyre fogyott, a tragikus kimenetelű mohácsi vész pedig megakadályozta a tudósok és a művészek, s ezzel együtt a nyomdászat gyors visszatérését is. 1517-ben az ország híres jogi könyvét, Werbőczy *Tripartitumát* szintén nem Budán, hanem Bécsben, Johannes Singreniusnál nyomtatták ki.⁵⁸ Magyarországon nem volt ekkoriban nyomda. A mű első kiadásának alapos leírását Kriebel az eperjesi gimnázium rektorának, Johannes Carlowskynak a példánya alapján készítette el.

Tudomása szerint Magyarországon 1534-ben alapítottak újra nyomdát, mégpedig Újszigeten.⁵⁹ E nyomdának a terméke 1541-ben az első magyar nyelvű, teljes Újszövetség-kiadás.⁶⁰ Leírásával – valószínű Dobai Székely Sámuel példányát használta – még a *Chronica Hungarorum*-énál is többet foglalkozik. A korábban megjelent Újszövetség-fordításokat lapalji jegyzetben említi.⁶¹ Azt lehetségesnek tartja, hogy teljes bibliafordítás létezett korábban is, de hogy azt ki is nyomtatták volna, az lehetetlen.

E fontos nyomtatvány esetében sorra veszi a szereplő személyeket: Nádasdy Tamást, Kanizsai Orsolyát, Sylvester Jánost és Abádi Benedeket. A leírás kiterjed a fametszetek elemzésére is. Pl. a golgotai jelenet leírását így fejezi be: „In einiger Entfernung, gerade

⁵⁵ Ma a budapesti Egyetemi Könyvtár tulajdonában van.

⁵⁶ Vö. az I/2. fejezettel.

⁵⁷ Kaprinai István 1769-ben Eperjesen járva feljegyzést is készített arról, hogy mit látott Kriebelnél. „Vidi inter caetera librum, in quo continentur collectanea rariorum imaginum, quam ipse Pinacothecam vocat . . .” Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kaprinai-gyűjtemény, B/quart. tom. 44. pp. 195–197.

⁵⁸ RMK III 214.

⁵⁹ Zala megyében helyezte el.

⁶⁰ RMNy 19.

⁶¹ Az idézett nyomtatványok: RMNy 12, 16. Forrásai itt: Torkos József bevezetése az 1754-ben Laubánban megjelent Bibliához; Bod Péter: *A Szent Bibliának története*. (Széchenyi 1748.) 133–135. és BÉL, Matthias: *De veteri litteratura Hunno-Schytica* (Lipsiae 1718.), pp. 33. et 66.

gegen das Kreutz, zeuget sich eine Frauenperson, in vornehmer ungarischen Kleidung, mit den Geberden der Gemuth, und Innbrunst, welches vielleicht, die gedachte Gräfinn von Nadaschd, die Urschula von Kanischai seyn soll." Bőségesen idéz az ajánlásból, elemzi az 1527-es [helyesen 1537] évszámot viselő Nádasdy-Kanizsai monogramos címert. A címet és kolofont, továbbá a híres, időmértékbe fogott vers (Proféták által szólt ríghen néked az Isten) négy sorát hasonmás betűkkel is közli. Dicséri Sylvestert és a nyomdászt, Abádi Benedeket. A nyomda más termékével nem rendelkezik, de feltételezi, hogy mást is nyomtatott.

A hazai könyvnyomdák hiányát azonban ebben az időben még a bécsi, prágai, krakkói és más szomszédos nyomdák pótolták.⁶²

A hetedik résztől a nyomdászat elterjedésével, a 16. század közepe utáni helyzettel foglalkozik. Idézi Wallaszky *Tentamenjének* 16. századi nyomdafelsorolását, majd az ott elhangzó óhajt, amely munkájának ösztönzője volt. Az egyes nyomdák tárgyalását rövidre fogja, a teljes kifejtést más alkalomra halasztja: „die vollstündigere Ausführung dieses Versuches, auf eine andere Zeit und Umstände spahren, weil wir gewahr werden, dass sie der Beschaffenheit dieser Blätter nicht recht angemessen seyn werde.”

Nagyszombatban 1579-ben nyomtatták ki Petrus Ransanus *Epitome rerum Hungaricarum* c. művét, nyolcadrét alakban,⁶³ 1584-ben pedig folio alakban a Mossóczy Zakariás-féle decretum-gyűjteményt, amelynek nagyon szép a típusa.⁶⁴ A nyomda kezdetét ezért néhány évvel előre lehet tolni.

Besztercebányán ebből az időből való Christoph Scholtz jól berendezett nyomdája,⁶⁵ továbbá a Pozsony vármegyei Rárbók és Detrekő, a Sopron vármegyei Csepreg. Mindezek tekintélyes főurak, Nádasdy, Balassa és mások bőkezűsége alapján jöhettek létre, s 1584 körül különböző köteteket adtak ki.⁶⁶

Galgócon, Nyitra vármegyében, Mantskovit nyomdájában jelentek meg ebben az időben latin és magyar nyelvű művek,⁶⁷ Bártfán és Lőcsén pedig részint magánfáradozás részint városi támogatás hozott létre nyomdákat. Lőcsén már 1586-ban volt nyomda, bár a kezdetről és a nyomdászról semmit sem lehet tudni. Andreas Schmal említi biográfiai gyűjteményében, hogy az 1586-ban Lőcsén tanuló Matthias Lochmann egy görög költeményt akart kinyomtattatni, de ez a még hiányzó görög típus miatt nem volt lehetséges. Az adat azonban így is elegendő bizonyíték a könyvnyomda meglétére.⁶⁸ A Breuerék nem az elsők voltak Lőcsén, róluk azonban bővebben kell majd szólni. Valószínű, hogy Schultzt és Klöss-t a Breuerék iparkodása szorította ki. Végül is ezen a vidéken Schultz és Breuer alapított két neves nyomdászdinasztiát. Schultz és Klöss előtt azonban mások is nyomtathattak már itt, akiknek a neve még ismeretlen. Bél Mátyás szerint az első nyomdát Breuer alapította.

Bártfán két nyomdász versengése következtében virágzott a nyomdászat ebben az időben. A két nyomdász, David Gutgesell és Jakob Klöss. Mindkettőnek a típusa, de különösen Gutgesellé (német, latin és görög is) valóban szép, amint azt Kriebel a kezében levő nyomtatványok alapján írja.⁶⁹

Debrecenben 1565-ben már volt nyomda, amint ezt Bod Péter bizonyította művében. De tévedett Bod akkor, amikor azt állította, hogy Raphael Hoffhalter, ezen idők híres nyomdásza volt ezen a helyen, és Melius Péter Újszövetség-fordítója az ő nyomdájában jelent meg. A Debrecini a dedikációban található. Kriebel szerint Hoffhalter ebben az

⁶² Az idézett nyomtatványok: RMNy 156, 335.

⁶³ RMNy 444.

⁶⁴ RMNy 549.

⁶⁵ RMNy 407.

⁶⁶ Mindezekről ír HAJNÓCZI Dániel *Epistola gratulatoria ad Joannem Sopkovics* (Halae 1742.) c. művének jegyzeteiben.

⁶⁷ RMNy 562.

⁶⁸ A görög betűk hiánya a bártfai nyomdára vonatkozik. Lőcsén nem volt ekkor még nyomda. — SCHMAL, Andreas: *Brevis de vita superindentum evangelicorum in Hungaria commentatio*. 1751. Kiadta FABÓ, Andreas: *Monumenta evangelicorum aug. conf. in Hungaria historica I*. Bp. 1861. Kéziratban többek közt OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 1118. Itt a f. 12-n lapalji jegyzetben: Mattias Lochmannus Senior, patria Neosoliensis . . . dum Leutschoviae studiis operaretur admodum huc eius A. 1586 Épythalamion Graecum typis imprimi desiderabat, sed propter defectum litterarum editum non est.

⁶⁹ RMNy 424, 789.

időben Bécselt nyomtatott. Debrecenben ekkor Michael Török volt a nyomdász.⁷⁰ Berendezése rendkívül silány volt, mert a nagyobb műveket Bécsben vagy Kolozsvárott, Heltainál kellett nyomtatni.⁷¹ Kazzay Sámuel debreceni patikus híradása szerint a régi debreceni nyomda az új református templom helyén állt.⁷²

Vízolyban 1590-ben két folio alakú kötetben jelent meg a Károlyi Gáspár által fordított teljes Biblia.⁷³

Ennyi a 16. századból elég is egy ilyen kis kísérletnél.

A kilencedik és tizedik folytatás a 17. századdal foglalkozik, néhány esetben egy-egy nyomda 18. századi sorsáról is írván.

A 17. században egyre jobban elterjedt Magyarországon a könyvnyomtatás. Különösen jelentőssé vált a nagyszombati, Pázmány Péter egyetem-alapítása után.⁷⁴ Pázmány korábban több művet is kiadott Pozsonyban. Ugyanott jelentette meg jelentős műveit az 1631-ben oda érkezett Káldy György.⁷⁵ 1671 körül Gottfried Gründer lett a tipográfus, s ettől az időtől kezdve a könyvnyomdát egyre jobban berendezték, s Royer, majd Landerer kezében az a mai napon is jó állapotban van.

Csepregen és Keresztúron még ebben az évszázadban is nyomtattak.⁷⁶ Nagyváradon is alapítottak nyomdát, ahol 1653-ban többek közt az erdélyi constitúciókat nyomtatta ki Szecei Kertész Ábrahám.⁷⁷

Debrecenben a viszontagságok után a 17. század második felében Rozsnyai János és Kassai Pál alatt szép és hasznos könyveket adtak ki, s a különböző korlátozások ellenére is folytatódott a nyomtatás.⁷⁸

A zsolnai műhely az 1610 körül és a későbbi években készült nyomtatványokból ismert. 1665 körül Johann Dadan volt a nyomdász, akinek a típusával még 1707 körül is különféle köteteket adott ki Wilhelm Kauder.⁷⁹ Ezután a nyomdát a Trencsén vármegyei puchói nyomdász örökségként vette magához, majd főleg cseh nyelven nyomtatott azzal, míg végül a típus vétel útján a pozsonyi nyomdához került. Mivel az nagyon elhasználódott volt, ott új betűk öntésére használták fel.

Trencsénben szintén jól felszerelt nyomdát találunk e században. Belőle nagyszámú apróbb és nagyobb írás látott napvilágot. Kriebel két nyomdászt említ meg, Nicolaus Czizeket és Laurentius Benjaminus ab Hage-t.⁸⁰ A sárospataki⁸¹ és samarjai⁸² nyomda néhány termékét is felsorolja.

Sopronban is volt nyomda,⁸³ de amit a tudós polgárok nem tudtak kényelmesen itthon kinyomtatni, a szomszédos vagy távolabbi külföldi nyomdáknak jelentették meg,⁸⁴ miként a tudós munkák esetében máshol is történt ez.

⁷⁰ Kriebel téved. Az 1558-as bécsi Hoffhalter-nyomtatványt hozza fel, de 1565-től a Hoffhalterek Magyarország különböző helyein nyomtattak. A legújabb szakirodalom példány hiányában nem tisztázta ma sem, hogy a Melius-féle Újszövetség hol, melyik nyomdában jelenhetett meg. Vö. RMNy 238.

⁷¹ Pl. RMNy 413. A debreceni nyomtatványként felhozott két példa valószínű téves. 1577-ben Debrecenben jött ki Kriebel szerint GÖNCZI György *De disciplina ecclesiastica* . . . című műve. A mű Articuli . . . része 1567-ben megjelent Debrecenben (RMNy 226). Egyébként 1577-ben Wittenbergben (RMK III 666), 1591-ben pedig Debrecenben (RMNy 657) jelent meg a mű. Ugyancsak 1577-ben jelent meg Kriebel szerint Félegyházi Tamás Újszövetség-fordítása. A helyes évszám: 1586. (RMNy 584.)

⁷² Kazzay adatairól I. *Adatok a debreceni nyomda történetéről*, MKsz 1979, 310–312.

⁷³ RMNy 652.

⁷⁴ Egyetlen Kriebel által ismert nyomdász: Matthias Smensky. Vö. RMK II 1512.

⁷⁵ RMK II 454, RMK I 601, 602.

⁷⁶ RMK I 441, 468.

⁷⁷ RMK I 878.

⁷⁸ RMK II 1729, 1730.

⁷⁹ RMK II 2314. Az 1610-es évszám tévedés.

⁸⁰ RMK II 518. Továbbiak találhatóak Johannes REZIK—Samuel MATTHAEIDES: *Gymnaziologia* című és Andreas Schmal már idézett művének (68. sz. jegyzetben) kéziratában.

⁸¹ RMK II 773, 791.

⁸² RMK I 837. A megjelenési év: 1650.

⁸³ CICERO *Epistolae ad familiares* c. művének és *Cornelius Nepos* Balog György általi fordítása Lőcsén 1694-ben és 1700-ban jelent meg. (RMK I 1458, 1633.) Kriebel azt írja, hogy a két mű Sopronban jelent meg. Balog György Sopronban fordította le e műveket, a kiadás helye azonban Lőcse.

⁸⁴ RMK III 1389.

Kassán már 1600-ban különféle tudós munkákat nyomtatott Johann David Türsch. Minden valószínűség szerint ez volt itt az első nyomda, amely aztán szinte az egész században nyomtatott.⁸⁵ 1626-ban állította fel Daniel Schultz szép nyomdáját,⁸⁶ de még előtte Johann Fischer, akinek szintén nagyon szép volt a típusa.⁸⁷ 1660-ban a nyomdász Erikus Erieh (neve koholtnak látszik — írja Kriebel). Stephan Boschitznak⁸⁸ és Marcus Severinnek⁸⁹ részint Türsch⁹⁰ és Schultz készlete volt a birtokában, részint pedig új típusa volt. Végül is e magánnyomdák betűkészlete minden valószínűség szerint az akadémiai nyomdához került, ott teljesen átöntötték s az új betűk a jelen században is használatban voltak. A nyomdát nemrég vette meg a híres hazai nyomdász-család, a Landerer.

Késmárkon a 17. század végén kezdtek nyomtatni, s néhány évig még a 18. században is nyomtattak.⁹¹ Kriebel nem sok jelentős művet látott ettől a nyomdától. Matthäus Glazer (Vitriarius) az egyetlen nyomdász, akinek a nevét Elias Mlinarovich cseh énekes-könyvből ismeri.⁹² A nyomda latin és német típusa szép és tiszta.

Bártfán és Lőcsén ebben a században is virágzott a nyomdászat. Bártfán Gutgesell nem sokkal élte túl a századelőt.⁹³ Betűkészlete a városi nyomdába került. Vagy azért, mert örökösök nélkül halt meg és a városra hagyta, vagy mert az vásárlás útján lett a városé, mivel az örökösök nem tudták vagy nem akarták folytatni a mesterséget. Thomas Scholtz és mások dolgoztak ebben a nyomdában.⁹⁴ A század elején működtek még Klöss⁹⁵ és Scholtz magánnyomdái is, mígnem másfélszázados nyomtatás után megszűntek. Készletük részint Kassára, részint más helyekre került.

Lőcse a leghíresebb nyomdahely. Mert azon kívül, hogy Daniel Scholtz a század első felében segédekkel, mint pl. az idősebb Jakob Klöss, nagy szorgalommal dolgozott,⁹⁶ 1630 körül a híres Laurentius Breuer új, szinte tökéletes nyomdát állított fel. Különböző nyelvű, nagyjából nagyon hasznos és tudós tartalmú, kisebb-nagyobb nyomtatványok tömegét hozta napvilágra. Breuer sok éven át városi tanácsos volt. 1660 körül bekövetkezett halála után fia, Samuel Breuer egyre nagyobb igyekezettel folytatta a munkát. Testvére, Johann, aki németországi egyetemeken orvosi tanulmányokat folytatott, közben pedig időtöltésből nyomdászatot, segítette őt. A 18. században az özvegyen maradt Sophia Breuer szintén nagy gonddal, bár sok megszakítással vezette haláláig a műhelyt. Samuel Breuer lánya, a híres lengyel orvos, Johann Hambacher felesége nemrég halt meg Eperjesen.

A Breuer-típus annyira szép, hogy a német és holland típusokkal is összehasonlítható. 1727-ben még működött a nyomda.⁹⁷ A két nagy lőcsei tűzvész (1746, 1754) során azonban sok kárt szenvedett. A maradványokat a nőági örökösök (Wachmannok) részint az erdélyi Nagyszébenbe, Sárdi és Lintzing műhelyébe, részint Nagykarolyba Pappéba, és más helyekre adták olcsó áron, így ez a tiszta típus még a híres nyomdászfamilia kihalása után is a publikum hasznára van.

Ennyit szeretett hazánk 17. századi nyomdáiról. A jelen századról, amikor is szinte minden jelentős városban van nyomda, és különösen Pozsony, Buda, Nagyszombat, Eger, Győr és más városok jó nyomdákkal rendelkeznek, nem szükséges szólni, hisz a nap mint nap kezünkbe kerülő nyomtatványok önmagukért beszélnek — fejezi be Kriebel János cikksorozatát.

⁸⁵ RMNy App. 68/A. A nyomtatványon szereplő évszám sajtóhiba, Türsch a 17. század hatvanas éveiben működött Kassán.

⁸⁶ RMK II. 445.

⁸⁷ RMK II 346.

⁸⁸ RMK II. 1539.

⁸⁹ RMK II 984, 1003.

⁹⁰ RMK II 1139. Részint Lőcsén Breuernél, részint Kassán Türsch özvegyénél.

⁹¹ RMK II 2247, 2330.

⁹² Vö. RMK II 2115, 2116.

⁹³ RMNy 854.

⁹⁴ RMK II 1983. Kriebel azt írja, hogy még 1710-ből és 1715-ből vannak a kezében szép latin, német és magyar művek.

⁹⁵ RMK II 456, 765.

⁹⁶ RMK II 383, 450.

⁹⁷ JONY, Johannes: *Commentatio* ... Petrik II, 288.

4. Fejérvári Károly

Fejérvári Károly (1743–1794) nyomdászattörténettel való foglalkozását szinte egyhangúan hozzák fel forrásaink. Kéziratai Jankovich Miklós gyűjteményével az Országos Széchényi Könyvtárba kerültek, azonban bibliográfiai összeállításokon, katalógusokon kívül eddig nem találtunk mást tőle.⁹⁸

Wallaszky Pál *Conspectus*ában a 17. századi nyomdákrol való írást röviden elintézte, lapalji jegyzetben azonban az alábbiakra hívja fel figyelmünket:

„Non scribimus hic annales typographiarum in Hungaria; quae tanto brevioribus esse nobis licuit, quod certis nuntiis intelligamus, virum, natalibus et literis clarum, Carolum Fejérvári opus tale moliri.”

Miller Jakab Ferdinánd Cornides Dániel leveléből az alábbi idézi a nagyváradi nyomdászatról megjelent könyvének bevezető fejezetében:

„De his et similibus ex instituto aget ... Carolus Fejérvári, qui Typographiarum Hungaricarum recensum, et historiam succintam molitur, quive non condemnanda iam in rem suam collegit praesidia, ab Illustrissimo in primis Barone Ráday seniore, instructissimo Bibliothecae possessore, adminiculis adiutus bene multis.” Fejérvári Rádayhoz így írt: „Cuperem enim Typographiarum ortus, progressus incrementa, Patronos, Typothetas, qualitatem Typorum, vicissitudines, harumque interitus inquirere, sed praesertim in eisdem impressorum Librorum exhibere Cathalogos.”^{98a}

Fejérvári nem tudta tervét ily igényesen megvalósítani. Miller szerint a munka idegen kezekbe került, s asztalfiókban rejtőzik.

Ribay György alább tárgyalandó műve elején ezt jegyezte fel:

„Fejérvarianum manuscriptum fere nuda et sola nomina Typographiarum et aliquot ibrorum exhibet, quod habuit et per me nonnihil auctum tradidi Nicolao Jankovits, qui Bibliothecam Fejérvárianam emerat.”

A fent idézetteknel ma sem tudunk többet. Fejérvári több bibliográfia⁹ összeállítását láttuk, alaposabb tanulmányozás után talán eldönthető volna, melyik a Ribay által emlegetett közülük, s hogyan helyezhető az el a többi historia litteraria, bibliográfia vagy nyomdászattörténet között.

5. Miller Jakab Ferdinánd munkái

a) *Prima lineamenta artis typographicae apud Hungaros (1785)*

Millernek ezt a művét V. Kovács Sándor részletesen elemezte.⁹⁹ Értékelése azonban helyesbítésre szorul. A mű semmiképp sem az első önálló nyomdászattörténet, hisz több mint egy évtizeddel előtte megjelent már az általa is idézett nyomdászattörténet az *Anzeigen*-ben. Elvi kérdésfelvetései Wallaszky mellett főleg az ott Kriebel által írtakból és Simonchiczról származnak.

⁹⁸ Könyvtárkatalógusok: Fol. Lat. 35. és 389. *Bibliotheca Hungarica. Conspectus opusculorum ac dissertationum ...* Autográf.

^{98a} Ráday Levéltár, Ráday Gedeonhoz írt levelek, 810.

⁹⁹ L. az 5. sz. jegyzetet.

Ha Miller egyéb művei között körülnézünk, több adatot is találunk e műre vonatkozóan. Azokban a tentamenekben, amelyeket előadásai nyomán Nagyváradon kinyomtattak, az ars typographia is szerepel.¹⁰⁰ Hogy mi mégsem a historia litterariák közt tárgyaljuk, annak Miller egyéb nyomdatörténeti művei mellett az is oka, hogy az előadások közül csak ez a fejezet készült el ily részletes kidolgozásban.

A nagyváradai nyomda történetéről írva, bevezetőként tulajdonképpen megjelent e kéziratának a lényege is. Ott lapalji jegyzetben az alábbiakat olvashatjuk: „Anno 1785. concinnavi Exercitationem academicam de primis lineis typographiae in Hungaria, quae mea manu exarata existit in bibliotheca ... Samuelis Teleki, cuius filio primogenito Dominico, praemature patri et literis nuper erepto, eam inscripsi...”

Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban őrzött, 1788-ban a cenzúrát is megjárta saját kezű másolat nem az egyedüli e műről. Miller lemásolta azt az általa igazgatott Széchényi Könyvtár számára is. A Quart. Lat. 63/12. jelzet alatti kötet nyolcadik darabja szinte teljesen egyezik a V. Kovács által ismertetett esztergomi példánnyal. Néhány apróbb eltérésből, továbbá az OSZK-ban Millernek meglevő, általa másolt egyéb műveiből megállapítható, hogy az esztergomi kéziratban szereplő római ötös, továbbá a 389-től 504-ig való lapszámozásból nem lehet arra következtetni, hogy főiskolai előadásainak ez az ötödik kötete, mindössze Miller egy gyűjteményes kötetének ötödik darabjáról lehet szó. Egyébként az OSZK példánya a későbbi. Rajta a címlapon szerepel: Magno-Varadini A. R. S. 1785. Ugyancsak ez a változat közli a Hess-féle Chronica Desselwffy-példányának az útját. „Istud exemplar ex manibus Czirbeszii devenit ad Carolum Fejérvári, ab hoc devolutum est ad Nicolaum Jankovics, qui illud in aedibus suis Pestini inter rarissima, quae possidet rerum Hungaricarum manuscripta conservet.”¹⁰¹ A nagyváradai nyomdászatról írva felsorolja a korban ismert négy példányt: a lipeseit, a prágait, a bécsit és az *Anzeigen* által leírtat. Ott e negyedikről így ír: „Istud exemplar nitidissimum de manu in manum transit: nunc insigne hungaricam impressorum, et manuscriptorum codicum suppellectilem Nicolao-Jankovichianam Pestini exornat.” Miller OSZK-ban található másolatgyűjteményében még az alábbiakkal toldja meg ezt: „sat moderato, ut refertur, pretio redemptum.” Ugyancsak egy toldással bővül még a német változat „Die neuerrichtete von Sr. Excell. Graf Franz v. Széchényi ungrische regnicolar Bibliothek, ebenfalls zu Pest, wünschet eines.”¹⁰²

¹⁰⁰ *Tentamen publicum ex historia religionis et eruditorum Hungariae ex praelectionibus Jacobi Ferdinandi-Miller* (praeses: Michael Horváth, a disszertációk között van Tertina Mihály). Magno-Varadini 1783. A második részben külön kérdéscsoport az ars typographia. — *Tentamen publicum ex universa historia cursus philosophici ex praelectionibus Jacobi Ferdinandi Miller* (praeses: Michael Horváth, disszertáció: Michael Mayer). Varadini 1784. A harmadik kérdéscsoportban (Ex historia eruditorum Hungariae) szerepel az ars typographia.

¹⁰¹ OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 63/10, ff. 3–24. Az idézett hely: f. 5. — A *Zeitschrift von und für Ungern*ben (1803, 305–315) is megismétli ezt. Itt egyébként megemlíti, hogy a *Chronica* első irodalmi említése Joannes Georgius SCHWANTNER *Scriptores rerum Hungaricarum* ... (Vindobonae 1746) c. művének bevezetésében szerepel. A bevezetőt Bél Mátyás írta. (Czvittingernél az évszám 1583!) Azt is leírja Miller, hogy erről a példányról készítette Kaprinai István a másolatot, amely annak halála után a primási könyvtárba került. Ezenkívül isztv. másolat található a budai krónikáról a szebeni Bruckental-könyvtárban és a marosvásárhelyi Teleki-tékában. Érdekes, hogy a *Chronica* 1838. évi kiadása mégis egy másodlagos másolatról, a Hevenesi-féleről készült. (Bp. Egyetemi Könyvtár, Hevenesi-gyűjtemény, 50. kötet, 203–284.) E másolatot engedte át a könyvtár akkori prefektusa, Fejér György a *Chronicát* kiadó Podhardczkynak. A négy akkor ismert eredeti nyomtatványhoz — köztük a Jankovich-féléhez — nem jutott Podhardczky hozzá. Úgy látszik, hogy az ekkor már az Egyetemi Könyvtárban levő Kaprinai-másolat (Kaprinai-gyűjtemény, 8. kötet. B.) pedig csak betekintésre kapta meg. Hevenesi másolata Johannes Menestarcfer 1481-es kézírata alapján készült. Vö. A Hess-féle *Chronica* legrégebbi kézíratos másolata (1481). MKsz 1973, 349–351.

¹⁰² 60–61. l.

A nagyváradi nyomdászatról szóló művében Miller felhívja tudóstársai figyelmét arra, hogy Ludwig Schedius periodikája, a *Zeitschrift von und für Ungern* alkalmas hely volna nyomdászattörténeti művek közzétételére. Ő maga is ott jelentette meg az *Über die erste Buchdruckerey in Ungarn* című cikkét, amely lényegében akadémiai előadásainak továbbbeszített változata.¹⁰³

Amint láttuk Miller többször is leírta az 1788-ban valamilyen okból meg nem jelent művét, s ezáltal — ha később nem is idézik mindig név szerint — nemcsak a közelmúltban vált újra ismertté annak lényege. Szelle Béla is felsorolja bibliográfiájában az egyik német változatot, a latin változat pedig — a nagyváradi nyomdászatról szóló könyvnek bevezetéseként — általánosan ismert mű.

b) A nagyváradi nyomdászat történetéről (1803)

E műnek a latin változata 1803-ban jelent meg Pesten *Fragmenta veteris typographiae Magno-Varadiensis* címmel. Fentebb már szóltunk arról, hogy tulajdonképpeni témája előtt a *Prima lineamenta* lényegét is elmondja. A 16—17. századról itt is keveset beszél. Érdekes feltételezése: a vallási különbségek voltak az okai annak, hogy félreeső helyeken is sok nyomdát állítottak fel, amelyek alig produkáltak egyebet, mint vitairatokat, szentbeszédeket, temetési beszédeket, iskolai- és imakönyveket, „et quaedam alia sempiternis damnanda tenebris.” A történeti műveket általában mellőzték e nyomdák.

A 16. századi nagyváradi nyomdából hét nyomtatványt sorol fel,¹⁰⁴ a 17.-ből már mintegy félszázat. A műnek ez a része inkább bibliográfia.

6. Cornides Dániel 1788-ban megjelent cikke

Az általunk tárgyalt nyomdatörténetek közül Cornides Dániel *Etwas von den Buchdruckereyen des fünfzehnten und sechszehnten Jahrhunderts in Ungern und Siebenbürgen* c. cikkét¹⁰⁵ Szabó Károly is feldolgozta Régi Magyar Könyvtárában. A több mint száz 16. századi nyomtatványt felsoroló cikk alapjául Cornides gazdag könyvtára szolgált. A hozzá küldött levelekben gyakoriak a nyomdászattörténettel foglalkozók is. Cornides szerzőségét Szabó Károly mellett¹⁰⁶ az egykorú tudósok tanúsága alapján állítjuk.¹⁰⁷

7. Ribay György a trencsényi és a zsolnai nyomdákról (1793)

Szimonidesz Lajos *A puchói nyomda* c. cikkében említi Ribay György 1793-ból származó *Typographiae Hungariae* címet viselő kéziratát, amelyet az Evangélikus Országos Levéltár őriz.¹⁰⁸ A kéziratról Ján Čaplovič 1970 júniusában mikrofilmet készítettett, tudomásunk szerint azonban haláláig nem dolgozta fel, ezért röviden ismertetjük e kéziratot is.

¹⁰³ 1803, 305—315.

¹⁰⁴ RMNy 258, 259, 436, 559, 560, 572. — Enyedi János Mennyei szó ... 1557 c. műve 1652-ben jelent meg: RMK I 864. Az idézett helyen Horányinál egyébként 1667 szerepel!

¹⁰⁵ *Ungrisches Magazin* 1788, 443—455. A szerző betűjele: K**.

¹⁰⁶ Vö. pl. RMK II 109.

¹⁰⁷ Az *Ungrisches Magazin* 1782-ben (116—117. l.) K (= Cornides) 1781. október 26-án írt levelének egy részletét közli a budai 15. századi könyvkiadókról *Von der Ofnerischen Buchdruckereyen unter den Könige Mathias Korwin* címmel.

¹⁰⁸ Az adatra Borsa Gedeon hívta fel a figyelmet, akinek ezúton mondok köszönetet. A kézirat jelzete: I. c. 11, 46. Az OSZK-ban mikrofilmjének jelzete: FM₁/2399.

A negyedréte alakú, 22 leveles kézirat címfelirata: *Typographiae Hungaricae 1793 Georgii Ribay*. A jobb felső sarokban még az alábbi olvasható: *VI. Convolutum Typographicum*.

Bevezetesként az alábbi írja: A magyar nyomdák teljes és gondos történetével nyomtatásban még nem rendelkezünk. Kéziratban vannak az alábbi művek: 1. Fejérvárié, magánál a szerzőnél, és 2. Cornidesé, amint katalógusában a kéziratok közt szerepel, amely talán Fejérvári munkájának a másolata, viszont Fejérvárié nem azonos azzal, ami az Ungarisches Magazinban megjelent. Néhány mű nyomtatásban: 1. Kriebel Wieneranzeigen V. Jahrg. 2. In Ungrischen Magazin a Windischio Poonii edito. 3. Nonnulla Klein De Pastoribus Hungariae, Tom. II. p. 191, 268—270.¹⁰⁹ 4. Korabinsky in Produkten Lexikon.¹¹⁰

A kézirat bibliográfiai felsorolása közt az alábbi helyeken szerepel a nyomdák történetével foglalkozó leírás: 1., 5—6. és a 22. lapokon.¹¹¹ Ezek az alábbiak:

1636-ból nem ismer a trencsényi nyomdától semmi terméket. Az első tipográfus Venceslaus Wokál volt. Őt Dorothea Wokál követte (1642—1648), majd Laurentius Benjamin ab Hays (1649), aztán Nicolaus Chížek (1655). A zsolnai tipográfusok sorrendje: Johannes Dadan, az apa (1665—1684), Johannes Dadan, a fiú (1685—1704). 1704-ben és a következő években az apud haeredes Dadanianos Venceslaus Krolp nyomtatott. 1707—1708-ban pedig Wilhelmus Kauder.

Bél Mátyás Trencsén megyéről szóló leírásában Puchóról tárgyalva azt írja, hogy a puchói nyomda előbb Szenicre, aztán Trencsénbe, majd Zsolnára került. Trencsénben 1663-ig volt, 1664-ben vagy 1662 elején vitték Zsolnára. Téved Klein, mikor azt állítja, hogy az *Acta synodi Solnensis* Zsolnán nyomtatták 1610-ben. Ténylegesen Bártfán nyomtatták ki ebben az évben, Zsolnán új kiadása jelent meg 1710-ben.¹¹² Az sem lehetséges, hogy Andreas Graffius *Methodica poetica praecepta in usum scholae Solnensis* c. művét 1642-ben Zsolnán nyomtatták,¹¹³ ebben is téved Klein.

Zsolnán kb. 1710-ig volt a nyomda, esetleg tovább is. Bél Mátyás szerint 1713-ban korábbi helyére, Puchóra került vissza.

A művek felsorolása között számos Szabó Károly RMK-köteteiben nem szereplő nyomtatvány is akad.¹¹⁴ A lapszéleken található pontos hivatkozásokat is érdemes szemügyre vennünk. Gyakori az est inter meos megjegyzés. Gyakran idézi Klein művét, az *Index prohibitorum librorum*ot, Fejérvárit (könyvtárkatalógusát is), Buriust,¹¹⁵ a Széchényi Könyvtár katalógusát, Horányit, Ribinyit¹¹⁶ s egyszer Wallaszkyt.

8. Andreas Thornwächter az erdélyi unitárius nyomdáról (1794)

1795-ben a *Siebenbürgische Quartalschrift*ben egy 1794 augusztusában Kolozsvárott kelt írás jelent meg, A.Th.*** monogrammal. A cikk címe: *Von den alten Buchdruckereyen der sozinischen Glaubensverwandten oder sogenannten Unitarier in Siebenbürgen*.¹¹⁷

¹⁰⁹ L. a 42. sz. jelzetet.

¹¹⁰ KORABINSZKY, Johannes Matthias: *Geographisch-historisches und Produkten-Lexikon von Ungarn* . . . Pressburg 1786.

¹¹¹ zimonidesz Lajos a puchói nyomdáról írt cikkeiben feldolgozta e részeket. (MKsz 1942, 183—185; 1943, 284—288.)

¹¹² RMK II 333, 2353. Az utóbbi helyes évszáma: 1708.

¹¹³ RMK II 606. A nyomdahely Trencsén.

¹¹⁴ Mintegy 160 nyomtatványt sorol fel a kézirat. Ebből kb. ötvenet nem említett Szabó Károly RMK-kötetében. A sok szlovák nyomtatvány adatait felsoroló kézirat feldolgozóra vár.

¹¹⁵ BURIUS, Johannes: *Micae historico-chronologicae evang.-pannonicae ab anno 1673 ad 1688*. Másolatai: pl. OSZK Fol. Lat. 2063, 2064. Kiadása: Paulus Lichner. Pozsony 1864.

¹¹⁶ RIBINYI, Johannes: *Memorabilia augustanae confessionis in regno Hungariae* . . . Poonii 1787—1789.

¹¹⁷ 264—283. I. A szerző életéről ír Joseph TRAUSCH *Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literarische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen* c. művében. (III. Bd. Kronstadt 1871. 398—399.) Ugyanitt felsorolja műveit, köztük a fenti cikket is.

A szerző a Hess-krónikáról cikke elején Simonchiczot idézi. Samuel Seivert *Nachrichten*¹¹⁸ alapján pedig megemlíti, hogy az 1529. évben már Nagyszebenben volt nyomda.¹¹⁹

Három unitárius nyomdát ismertet, sokat foglalkozva vallásügyekkel is. A gyulafehérvári nyomdáról szólva Raphael Hoffhalternél Georg Jeremias Haner¹²⁰ és Friedrich Adolf Lampe¹²¹ egyháztörténeteit idézi. Kolozsvárott Heltai Gáspár életéről, nyomtatványairól, Heltai és Hoffgreff viszonyáról, majd a nyomdának a református egyházhoz kerüléséről szól. A harmadik nyomdát 1696-ban vette a kolozsvári egyház, s Danzigon keresztül szállították azt haza. Húsz év használat után, 1716 márciusának végén háromnapos felhőszakadás semmisítette meg.

9. Kovachich Márton György

1808-ból származik a *Conspectus historico-statisticus typographiarum sub Sacra Corona Hungariae olim erectarum aut hodie florentium* c. Kovachich-mű.¹²² Az előszóban szerzőnk elmondja könyvtárosi múltját.

Ifjúkorában Kolinovich Gábor magánkönyvtárában fordult meg gyakran. Olaszországi tanulmányútja után 1767–1774 közt Bécsben időzve Kollár Ádám Ferenc udvari könyvtárigazgató is értékelte, hogy a könyvtárakban nagy szenvedéllyel jegyeztette fel a historia litterariára és a bibliográfiára vonatkozó dolgokat, sőt a könyvtári rendet, a katalógus- és az indexkészítési módokat is. Már akkor úgy látta, hogy hasznos lesz a magyarországi nyomdák ismerete. 1774 októberében az Egyetemi Könyvtár írnoka lett Nagyszombatban, majd a jezsuita rend feloszlata és a könyvtár Budára, aztán pedig Pestre kerülése után is folytatta e tevékenységét, a könyvtár második őreként. A szerzetesrendek feloszlata után bekerült sok új anyag a könyvtárban való tájékozódást nagyon megnehezítette. Még a tudós könyvtárvezetők sem ismerték ki magukat a könyvtárak, nyomdák és könyvesboltok között. Őt azonban tanulmányai elvonták e munkától.¹²³

A Széchényi Könyvtár magyar katalógusának teljessé válása adott alkalmat arra, hogy az eddigieknél teljesebb nyomdatörténet megírására gondoljon. Tervet készített, majd kijegyezte a négy kötetből az ország határain belül nyomtatott könyveket (és a külföldön magyarul nyomtatottakat is), azokat a terv szerint rendezte, s ezt alapul tekintette. Az eddigi nyomdatörténetek ugyanis csak kísérletek voltak.

¹¹⁸ SEIVERT, Johann: *Nachrichten von ungarischen Gelehrten Siebenbürgens und Schriften*. Pressburg 1785.

¹¹⁹ Vö. RMNy 9.

¹²⁰ HANER, Georgius: *Historia ecclesiarum Transylvanicarum* ... Francfurti et Lipsiae 1694.

¹²¹ LAMPE, Friedrich Adolf (—EMBER Pál): *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transsylvania*. Utrecht 1728.

¹²² OSZK Fol. Lat. 91. A műhöz való adatgyűjtést tartalmazza. — Fol. Lat. 107. A mű egy részének fogalmazványa. — Fol. Lat. 106. A mű egy részének tisztázata. Az utóbbiak közti eltéréseket a tartalom ismertetésekor bemutatjuk. Kovachich művére V. Windisch Éva hívta fel figyelmemet, akinek ezúton mondok köszönetet.

¹²³ Az egykorú szerzők közül néhányan az általa szerkesztett *Merkur von Ungarn*ban megjelent nyomdajegyzéket (1786, 219–222.) is neki tulajdonítják. A jegyzék címe: *Alphabetisches Verzeichniss der jetzt in Ungarn, Kroazien, Slavonien und Siebenbürgen bestehenden Buchdruckereyen*.

Minden lényeges és hozzáférhető kiadványt és kéziratot kijegyzetelt, amint ez adatgyűjtési kötetéből, de a félkész fogalmazványváltozatból is kiderül. Különös figyelemmel foglalkozott Bod Péterrel,¹²⁴ Árvay Mihállyal,¹²⁵ Simonchicz Incével,¹²⁶ az *Anzeigen*¹²⁷ és az *Ungrisches Magazin* nyomdatörténetével,¹²⁸ Miller Jakab Ferdinánd műveivel.¹²⁹ Egyéb fontos anyagokhoz is hozzájutott. Pl. Heveneszi Gábor kéziratgyűjteményéből kimásolta Rudolf császár engedélyét, amelyet a nagyszombati Telegdi-nyomda alapítására adott (1584).¹³⁰ Különféle árjegyzékei közül legterjedelmesebb az 1623. évi drezdai *Taxatio typographarum(!) et chartariorum*. A 18. századi magyarországi nyomdászat történetére vonatkozóan rendkívül érdekes, s teljességében máig feldolgozatlan, a királyi resolúciókat és a helytartótanácsi intézkedéseket tartalmazó adatgyűjtése.

Figyelemmel kísérte az új technikai vívmányokat is. Így pl. a stereotípiáról írva közli, hogy hazánkban először 1800-ban Bikfalvi Falka Sámuel Aloysius Stipsits professzor német nyelvű versét adta ki Alexandra Pawlowna névnapja alkalmából.¹³¹

A monumentális tervezet elkészült részeinek színvonalát sokáig nem érte el a következő idők könyvtörténeti szakirodalma.¹³²

A tervezet:¹³³

Conspectus historico-statisticus typographiarum sub Sacra Corona Hungariae olim erectarum, aut hodie florentium

Pars I.

Praefatio

1. Scriptores de typographiis Hungariae*¹³⁴
2. De fontibus errorum in historia typographiarum*
3. Series geographico-alphabetica typographiarum
4. Observationes in hanc seriem typographiarum
5. Series typographiarum exterarum, in quibus libri lingua Hungarica impressi
6. Series alphabetica typographorum
7. De rariis typographiarum possessoribus
8. Formulae solennes, quibus utuntur typographi ad calcem librorum ad indicandum eos in sua typographia esse impressos
9. De fictis et falsis typographiarum locis
10. De editionibus librorum aere proprio vel alieno praenotationibus, subscriptionibus, maecanantibus

¹²⁴ Vö. a II/2. fejezettel.

¹²⁵ Vö. az I/2. fejezettel.

¹²⁶ Vö. az I/5. fejezettel.

¹²⁷ Vö. a II/3. fejezettel.

¹²⁸ Vö. a II/6. fejezettel.

¹²⁹ Vö. a II/5/a és b fejezettel.

¹³⁰ Tom. 80. p. 67. nr. 21.

¹³¹ Vö. PATAKY Dénes: *A magyar rézmetszés története a XVI. századtól 1850-ig*. Bp. 1951. 119. l.

¹³² A részterületek ilyen egységbe foglalt, logikusan szerkesztett megírásával a mai napig adósak vagyunk.

¹³³ A tervezetet a Fol. Lat. 106. jelzetű kötet elejéről közöljük. Egy csillaggal jelöljük azokat a fejezeteket, amelyeknek a feldolgozása csak a Fol. Lat. 107. jelzetű kötetben van meg, kettővel pedig a ki nem dolgozottakat. Megjegyezzük, hogy az el nem készült fejezetekre is jó anyagot találunk a Fol. Lat. 91. jelzetű kötetben.

¹³⁴ A Fol. Lat. 106. jelzetű kötetben e fejezetnek csak az eleje van meg.

11. De honorariis per typographos et bibliopolas autoribus dari solitis
12. De bibliopolis typographorum
13. De factoribus typographiarum
14. De iure inspectionis supremorum terrae principum in typographias et privilegiis ab eiusdem typographis, bibliopolis vel autoribus concessis
15. De stereotypis*
16. De prelis, seu typographiis manualibus*

Pars II.

*De institutis cum typographiis connexis***

1. De editoribus et editionibus librorum**
2. De censoribus librorum**
3. De correctoribus typhoteticis**
4. De calatoribus matricum typi**
5. De typi fusoribus**
6. De anaglyptis lignariis Holzschnitten**
7. De chalcographis**
8. De librariis generatim et obiter de miniatoribus**
9. De bibliopoliis**
10. De bibliopaeis seu librorum ligatoribus, vulgo compactoribus**
11. De bibliothecis, earumque peculiaribus speciebus**
12. De molis chartariis**

Egy rövid fejezetet, amely csak a fogalmazványban szerepel, tehát nem véglegesnek tekintett, az alábbiakban példaként ismertetünk.

De fontibus errorum in historia typographiarum

Rövid bevezetés után pontokba szedve az alábbiakra hívja fel — áttanulmányozott forrásai tanúságaként — figyelmünket:

1. A pseudonim nyomdahelyek lehetnek: hamisak, koholtak és nem a nyomtatás, hanem az eladás helyét feltüntető. Különösen a közelmúlt (18.) században gyakoriak, s nagy zavart okoznak a bibliográfiákban és a nyomdászattörténetekben.

2. Nyomdahely nélküli könyvek. A nyomdászok részint a tartalom miatt nem akarják kitenni, részint, főleg a disszertációk esetében a hosszú cím miatt nem fér rá a címlapra.

3. Két nyomdahely szerepel. A nyomdásznak több műhelye vagy legalábbis nyomtató műhelye és kereskedése van különböző városokban. Csak nagyon ritkán fordul elő, hogy egy könyvet részben itt, részben ott nyomtatnak. Kivétel a többkötetes mű.

4. Egy nyomdász több helyen is nyomtatott. Különösen gyakori 16. századi nyomdászatonkban. Vigyázni kell, nehogy több személyt vegyünk fel.

5. Úgy tűnik, hogy egyes műveket ugyanott, ugyanabban az évben kétszer is kiadtak (Vö. Cat. Széch. Tom. II. p. 458. Sam. Timon: Synopsis), pedig csak két példányról van szó.

6. Egyes több kötetből álló művekben különböző a nyomtatási év, másokon a hely és a nyomdák is. Sokszor gyanakodnunk kell.

7. Egyes művek különböző címen szinte változatlan vagy csekély változtatással jelennek meg (Vö. Cat. Széch. Tom. II. p. 458.).

8. A jezsuitáknak Nagyszombatban, Kolozsvárott és Kassán is saját nyomdájuk volt. A disszerensek saját költségükön téziseket nyomtattattak művek elé és azokat osztogatják az előkelőknek a vita alkalmával. Am a címlapot is újranyomták, s ekkor nem a kiadás helyét és évet, hanem a vitáét tüntetik fel. Így lehetséges, hogy egy mű azonos kiadásai különböző helyet és évet viselnek címlapjaikon.

9. Tudatos csalásból is lehet téves az évszám. Pl. Szegedi Opus tripartitumában a főcímlapon 1751, a címlapon 1741 szerepel. Nem kétszer nyomtatták ki mégsem e művet. Gyakori a későbbi évszám, hogy kelendőbb legyen a könyv.

10. Gyakran marad el ugyanezen okokból az évszám. Ilyenkor pl. a „Nyomtattott ebben az Esztendőben” felirat állandóan újnak tünteti fel a nyomtatványt (különösen daloknál fordul elő).

11. A hely félremagyarázása is gyakori. Pl. Sylvester Újszövetségének Neanesi (Újsziget) alakjából így lett az Ungarisches Magazinban [Cornidesnél] Nánás.

12. Az azonos helynévalakok miatt még a tudósoknál is gyakori a tévedés. Pl. Wallaszky p. 185. Monyorókerék és Eberau két hely, sőt nála még két nyomdász is szerepel: Johannes Manlius, ill. Hans Manuel névalakkal. Vagy: Két helyként szerepel Németújvár és Güssing, Keresztúrt gyakran nem Sopron mellé, hanem a Mura mellé helyezik nyomdahelyként stb.

13. Hibás olvasat vagy következtetés. Pl. Bod Péternél az Erdélyi Feniksben Sziget-hinum-ból Szeged lett az első teljes magyar Újszövetség megjelenési helye.

* * *

Az ismertetett nyomdatörténetek alapján megállapíthatjuk, hogy 18. századi tudásaink többször is megkísérelték a magyarországi nyomdászattörténet önállósítását, s a kísérletek között néhány figyelemre méltó mű is akad. A historia litterariákba bekerült nyomdászattörténeti fejezetek révén pedig nem volt egyedi jelenség, hogy a professzor nyomdászattörténetről is tartott előadást. Cikkünkben a hazai szakirodalomban az utóbbi évtizedekben idézett szerény kezdeteket ismeretlen adatokkal sikerült kiegészítenünk. A munka közben látottak arról győzték meg bennünket, hogy 18. századi irodalom- és tudománytörténetírásunk termékei sokkal inkább kollektív művek, mint azt eddig gondoltuk, így a velük való foglalkozás csak a tudományos élet kereteinek (magánlevelezés, társaságok, folyóiratok, iskolázás) alaposabb megismerése árán lehetséges.

SZELESTEI, N. LÁSZLÓ

Über die Anfänge der Druckereigeschichtschreibung in Ungarn

Im Laufe des 18. Jahrhunderts sonderte sich die Druckereigeschichtschreibung von der einheitlichen historia litteraria allmählich ab. Nebst den Drucker-Autoren beschäftigten sich unsere Wissenschaftler selbstständig noch nicht mit der Frage, nur innerhalb der res litteraria in einem Sonderkapitel. Dieses Kapitel wurde in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts immer umfangreicher und gründlicher (z. B. bei Pál Wallaszky, József Benkő, Imre Simonchicz), sogar wurde dieses Kapitel manchmal vom Professor der historia litteraria auch abgesondert bearbeitet (z. B. Jakab Ferdinand Miller). Das Sammeln der Hungarica wurde inzwischen lebhafter, die veröffentlichten Kataloge und Biographien gaben einen grossen Stoss der Buchdruckereigeschichtschreibung. Das erste selbstständige, bekannte Werk ist Péter Bod's *Erdélyi Feniks* (Siebenbürger Phenix), aus dem Jahre 1767. Ein früheres Manuskript von Pál Major ging verloren. Nicht viel später, in 1774–1775, versuchte Johann Kriebel, in einer Artikelreihe in zehn Teilen eine vollständige ungarische Druckereigeschichte zu schreiben. Sein Versuch ist methodisch das beste Werk des 18. Jahrhunderts im Gebiet der vaterländischen Druckereigeschichtschreibung. Károly Fejérvári konnte seinen anspruchvollen Plan nicht verwirklichen. Die Verfasser der Artikel der inzwischen erschienenen Zeitschriften sind: Jakab Ferdinand Miller, Dániel Cornides, Anton Thornwächter. Der letztere beschäftigt sich mit den Druckereien der Siebenbürger Unitarier. György Ribay's handschriftliche Aufzeichnungen aus dem Jahre 1793 beweisen, dass ihr Verfasser die Bearbeitung der Geschichte der tschechisch (slovakisch) sprachigen Druckereien vorsah.

Im Jahre 1808 verfertigte Márton György Kovachich einen Plan zu einer vollständigen ungarischen Druckereigeschichte. Lange Zeit erreichte nicht die buchgeschichtliche Fachliteratur das Niveau der verfertigten Kapitel dieses Planes, und bis heute sind wir schuldig die Teilgebiete in einer ähnlich logischer Einheit zu bearbeiten.